

ALEVİLİK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Alevi Studies

HAKEMLİ DERGİ

Yaz/Summer 2013, Sayı/Volume 5

Uluslararası Süreli Yayın - 6 ayda bir yayımlanır - Ücretsizdir.

ISSN 2146-4421

Ankara, Haziran - 2013

**MİTLERİN VE DİNLERİN BİRLİKTELİĞİNE
ALEVİ- BEKTAŞI DEYİŞLERİNDEN BAKMAK:
ŞAH İSMAİL HATAİ VE PİR SULTAN ABDAL**
*LOOKING TO THE ASSOCIATION OF MYTHS AND
RELIGIONS FROM THE ALEVİ-BEKTASHI FOLK POEMS:
SHAH İSMAİL HATAİ AND PİR SULTAN ABDAL*

Medine SİVRİ²

Sibel KUŞCA³

ÖZET

Anadolu için tarihi ve kültürel anlamda ayrı bir yere ve öneme sahip olan Alevi-Bektaşî inancı; Sünnî inanışla olan farklılıkları, ibadet biçimleri, tarihi gelişim süreçleri, örgütlenme biçimleri ve taşıdığı kültür mirası bakımından birçok araştırmaya konu olmuştur. Ancak bu inancın senkretist (bağdaştırıcı) yapısı ve bu yapının ortaya koyduğu mitik çerçeve çoğunlukla göz ardı edilmiştir.

1 Bu makale, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Edebiyat Ana Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Medine SİVRİ'nin danışmanlığında Sibel KUŞCA'nın hazırladığı ve 13 Ocak 2014'de tamamladığı "Şah İsmail Hataî'nin ve Pir Sultan Abdal'ın Nefes ve Deyişlerinde Mitik Unsurlar" adlı yüksek lisans tezinden çıkarılmıştır.

2 Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü.

3 Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Edebiyat Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Alevi-Bektaşî inancının, Şamanizm'den Anadolu mitlerine kadar birçok dini ve mitik unsuru İslam çerçevesi içerisinde erittiği ve kendi özgün mitik kahramanlarını, mitoslarını ve mitik motiflerini yarattığı düşüncesine dayanan bu çalışma, edebiyat ve mitoloji ilişkisi çerçevesinde bu düşüncüyü temellendirmeyi amaçlamakta ve harmanladığı kültürlerle birlikte gelişen Alevi-Bektaşî mitlerini, mitik kahraman ve figürlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda, aynı etnik topluluktan olup farklı ekinlerde yaşamış olan Şah İsmail Hataî ve Pir Sultan Abdal'ın nefes ve deyişleri içerdikleri mitik unsurlar bakımından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail Hataî, Pir Sultan Abdal, Mitoloji, Din Senkretizmi.

ABSTRACT

Alevi-Bektashi belief that has a special place and importance for Anatolia have been the subject of several researches about its differences with the Sunni belief, ways of

praying, historical developments, ways of organizing and the cultural heritages that it carries. However, the syncretic structure of this belief and the mythical framework of this structure have generally been ignored.

The current study, which is based on the idea that Alevi-Bektashi belief has melted so many religious and mythical elements from Shamanism to Anatolian myths in the Islamic framework and created its original mythical heroes, mythos and mythical motifs, aims to ground this theory within the literature and mythology framework and reveal the Alevi-Bektashi myths, mythical heroes and motifs developed with the melted cultures. In line with this purpose, the nefes and folk poems of Shah İsmail Hatai and Pir Sultan Abdal, who were from the same ethnicity but from the different culture, will be analysed in terms of mythical elements.

Key Words: Shah İsmail Hatai, Pir Sultan Abdal, Mythology, Religion Syncretism.

Toplumların bugüne gelene kadar biriktirdiği deneyimler, kültürel malzemeler toplumsal bellek aracılığıyla varlıklarını farklı şekillerde devam ettirir. En temel kültür unsurları arasında başı çeken mitler ise bu belleğin izi silinemeyen bir gerçeğidir. Çağlar boyunca nesilden nesile ritler vasıtasıyla aktarılan mitler, günlük hayattan edebiyata ve sanata kadar birçok alanda varlıklarını hissettirirler. Mitler gibi insanın evreni algılama çabasının sonucu olarak gelişen bir

diğer unsur ise dinlerdir. Kimi zaman birbirine zıt iki kavram olarak karşımıza çıksalar da mitler ve dinler çoğunlukla aynı insani ihtiyaçlara hizmet eden içiçe geçmiş olgulardır. Sahip oldukları birçok ortak noktadan biri ise her ikisinin de evrimsel olarak değişip dönüşmesidir. Din senkterizminin önemli bir örneği olan Alevi-Bektaşî inancı bu dönüşümün gözlemlenebileceği yaşayan kültürel bir kaynaktır.

Toplumun aynası olan edebiyat, Alevi-Bektaşî inancı söz konusu olduğunda daimanç öğelerini ve bu inancın senkretik mitik yapısının yansımalarını açıkça okuyucuya sunar. Alevi-Bektaşî edebiyatının tamamen bu inancın ve kültürün yansıması olduğu, ibadetlerin bir parçası olacak kadar dini ve mitik yapının içinde olduğu, zamana meydan okuyarak varlıklarını devam ettirdikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu edebiyat ürünlerinin ne kadar verimli bir inceleme alanı olduğu görülmektedir. Alevisiliği kurumsallaştıran isim olarak anılan, Türk kültürünü, taşıdığı Safevi coğrafyasının dini ve kültürel yapısıyla harmanlayan Alevi-Bektaşî ozanı Şah İsmail Hatai'nin ve Anadolu'nun zengin kültürel mirası içinde Türk kültürü ile İslam inanç motiflerini sentezleyen Alevi-Bektaşî ozanı Pir Sultan Abdal'ın deyiş ve nefeslerini, içerdikleri mitik unsurlar bakımından incelemek, Alevi-Bektaşî mitlerini genel hatlarıyla ortaya koymayı hedefleyen bu çalışma için yol gösterici olmuştur.

Şah İsmail Hatai ve Pir Sultan Abdal'ı aynı ulustan fakat farklı ülke, coğrafya ve kültür çevrelerinde ürün vermiş şairler olarak değerlendirmek mümkün olacaktır. Ortak bir inanca bağlı olmalarına ve eserlerini bu inanç temeli üzerinden ortaya koymalarına karşın, bu iki ozanın farklı ekinlerde ürün vermiş olmaları Alevi-Bektaşî inancının bugünkü halini almasında etkili olan farklı coğrafyalara uzanmamıza ve bu coğrafyalarda Aleviliğin etkileşime girdiği kültürleri saptamamıza olanak sağlamıştır. Bu doğrultudaiki ozanın eserlerindeki benzerlik ve farklılıkların ortaya konmasında, edebiyat sosyolojisine bağlı sosyolojik eleştiri yönteminden faydalanılmıştır. Edebiyat sosyolojisinin yaklaşımına göre edebiyat ve felsefe farklı düzeylerde bir dünya görüşünün aktarımıdır ve dünya görüşleri ise özünde kişisel değil toplumsal olgulardır (Goldman, 1998: 56). Edebiyat sosyolojisi de olduğu gibi eser-toplum ilişkisini merkeze alan sosyolojik eleştiri kuramı ise edebi eserin toplum içinde doğduğunu ve toplumun ifadesi olduğunu, sosyal ve kültürel etmenlerin edebi eserin ortaya çıkmasında etkin rol oynadığını savunur. Sosyolojik eleştiri yöntemi bize; Şah İsmail Hatai ve Pir Sultan Abdal'ı kendi coğrafyaları içinde değerlendirme imkânı sunmuştur.

Her iki şairin nefes ve deyişlerinin, kendi içinde mitik arka planları bakımından değerlendirilmesi için başvurduğumuz yöntem ise arketipçi eleştiri olmuştur. Gustav Jung'un bütün insanlıkta ortak olarak bulunduğunu ve insanlığın geçmişe ait bütün

izlenimlerini içerdığını iddia ettiği "ortak bilinçdışı" kavramına (Gürses, 2007: 79) dayanan arketipçi eleştiri yöntemi, Alevi-Bektaşî inancının ve mitlerinin kökenlerine ineceğimiz bu çalışma için en uygun yöntem olacaktır. Bu çalışmada, eserlerde tespit edilen arketiplerden hareketle Alevi-Bektaşîliğin mitik yapısını ortaya koymak ve bu yapıyı bir bütün haline getiren etkileşimlere, bu mitik unsurların antik inanç ve mitlerdeki karşılıklarına ulaşmak amaçlanmıştır.

Bu çıkış noktası üzerinden Aleviliği mercek altına alırken önce bu inanç sisteminin birçok farklı görüş tarafından bambaşka biçimlerde algılanıp yorumlandığını belirtmekte fayda vardır. Aleviliğin ne olduğu, İslam inanışındaki yeri, ibadet biçimleri üzerine ileri sürülen fikirler farklı ve hatta birbiriyle çelişen yaklaşımları karşımıza çıkarmaktadır. Aleviliğin zamanla bir inanç sistemi olmanın ötesine geçerek önemli bir toplumsal fenomen haline alması ve tarihsel süreç içerisinde yaşananlar, bu farklı Alevilik algılarının nedeni olarak görülebilir.

Alevilik, İslam mezhepler tarihi bakımından, halifelik tartışmalarında Hz. Ali'nin yanında olanların oluşturduğu bir İslam mezhebi olarak kabul edilir. Ancak günümüzde Alevilik inanç sisteminde gözlenen çok katmanlı yapı, farklı yorumları, karşıt görüşleri de beraberinde getirmiştir. Bu durum Alevi toplumu içerisinde de ayrışmalara, farklı yönelimlere neden olmuştur. Alevilik araştırmaları bakımından bir literatür taraması yapıldığında birbiriyle çelişen ve taban tabana zıt pek çok Alevilik

tanımına rastlamak mümkündür. Bunlar arasında; Aleviliği gerçek İslam olarak gören, İslam'dan bağımsız bir din olarak kabul eden, mezhep olduğunu, tarikat olduğunu, sadece bir kültür ve yaşam biçimi olduğunu, Şiilikle aynı olduğunu ya da tamamen farklı olduğunu, bir Türk dini olduğunu savunan birbirinden uzak birçok yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. Bu tablo bir çelişkiler yumağı olarak görülse de aslında Aleviliğin oluşumuna etki eden faktörlerin çeşitliliğinin ve Aleviliğin senkretist yapısının açık bir kanıtıdır.

Geniş bir dünya coğrafyasına yayılan Alevilik, bugün kabul edilen halini alıncaya değin yeşerdiği bölgelerdeki farklı inanç sistemlerinden, kültürel ve toplumsal yaşantılardan, siyasi olaylardan etkilenmiş ve özüne eklemlenen bu yeni değerleri reddetmeyerek kendi içinde eritmiştir. Aleviliğin uzun gelişim süreci boyunca, Abbasi ve Emevi yönetimlerinde yaşananlar, Türklerin İslamiyet'e geçmesi, Aleviliğin Anadolu'ya taşınması ve Babailer İsyanı gibi olaylar; Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Hacı Şaban-ı Veli, Hacı Bayram-ı Veli ve Hacı Bayezid-i Veli ve Şah İsmail gibi önemli isimler Alevi inanç sistemini şekillendirmiştir. Bunlar Aleviliğin siyasal ve düşünsel anlamda olgunlaşmasını sağlayan önemli etkenler olmuştur.

Tüm bu tartışmaların içerisinde Aleviliğin kökenleri nereye dayandırılabilir? Aleviliğin senkretist yapısı ne kadar Orta Asya dinlerine, ne kadar Antik Anadolu inançlarına, ne kadar tek tanrılı dinlere dönüktür? Ne derece siyasi, ne derece kültürel,

ne derece dinseldir? Bu çok sesli ortamda, bizim çıkış noktamız, Aleviliğin yetiştirdiği Şah Hatai ve Pir Sultan Abdal gibi önemli ozanların deyişlerindeki ipuçları üzerinden senkretist yapıyı vurgulamaktır. Bu nedenle Alevilik içindeki Orta Asya dinlerinin etkilerini ve zengin mitik öğeleri reddetmemiz mümkün değildir. Sıraladığımız bu bulguların izdüşümleri deyişlerin derin mitolojik incelemelerinde az ya da çok görülecektir.

Alevi-Bektaşî Düşüncesinin Sanatsal İfade Biçimi Olarak Alevi-Bektaşî Edebiyatı ve Mitleri

14. yüzyıl Anadolu'sunda Kaygusuz Abdal ile doğan Alevi-Bektaşî edebiyatı, ibadetlerinden tarihine, tasavvufundan efsanelerine, isyanından inanç ve düşün dünyasına kadar Alevi-Bektaşilik çatısı altında bahsedilebilecek bütün olguları şiir diline dönüştürmüş bir ozan edebiyatıdır. Bu nedenle Alevi-Bektaşî senkretizminde etkili olan her unsur edebiyatında da etkili olmuştur. Bir yandan henüz Orta Asya'dan taşınan kültür öğeleri, diğer yandan Anadolu halk edebiyatı geleneği, bir diğer yandan ise İslam coğrafyasından gelen inanç unsurları bu edebiyat türünü biçimlendiren etkenlerden olmuştur. Şükrü Elçin bu edebi geleneğin dayandığı inanç sistemi kadar çok katmanlı olan yapısını şu şekilde anlatmaktadır:

"Esaslarını büyük ölçüde eski Türk şamanizmi ile tasavvuftan alan ve Yunus Emre'den sonra 15. asırdan itibaren kuvvetli şahsiyetlerini yetiştiren Bektâşilik;

Ahîlik, Abdallık, Hurûfîlik, Kızılbaşlık, Kalenderîlik, ve Haydârîlikten unsurlar alıp bir halita-fikir meydana getirdi. Bu fikir halitasını terennüm eden şairler aşk ve muhabbete, Allah, Muhammed, Ali üçlüsüne, Âl-i abâ'ya fazlın ulûhiyyetine harflerin sırlarına, Hacı Bektaş Velî'nin Muhammed ve Ali'den ayrı olmadığına, tarîkâtın müşkillerine, âyin ve usullerine, Seyyid Gazi, Kızıl Deli Sultân, Balım Sultân gibi Bektâşî büyüklerinin menkıbelerine ve Yezid'in mel'unluğuna dair duygu ve düşünceleri sade, halkın anlayabileceği bir dille ve umumiyetle hece vezni ile terennüm ettiler" (Elçin, 1986: 9).

Aşık edebiyatı özellikleri gösteren bu şiir türünün ozanları dünyayı Alevi-Bektaşî kültürüne göre algılar ve yorumlarlar. İnanç temelli bu yaklaşım onu mistik ve metafizik temellere dayandırmıştır. Belli düşüncelere bağlı olan Alevi-Bektaşî şiirinde yer alan konular: Ali sevgisi, Kerbela olayından duyulan derin üzüntü, inanç katılığı, yerme, bu katılığa karşı çıkıp direnme, içinde yaşanan dünyaya bağlanma, şeriatın acımasızlığını yerme, alaya alma, içkinin etkinliği, On İki İmam'a duyulan saygı, yeryüzünde süregiden düzensizlik, eğrilik, doğruluktan kaçış, erdemsizlik, anlamsız yasaklar, mutluluk-kutluluk özlemi gibi konulardır (Eyüboğlu, 1991: 34)

Daha çok sözlü geleneğe dayanan Alevi-Bektaşî edebiyatı tekkelerde ve kırsal kesimde gelişmiştir. Alevi-Bektaşî kültürünün tarihsel ilerleyişi boyunca, yolun ve erkanın anlatıldığı, cem törenlerinde bağlama

ile çalınıp söylenen bir şiir türü olan nefes ve deyişler üretilmiştir. Alevi-Bektaşî edebiyatında bugüne kadar pek çok ozan ürün vermiş olsa da bu edebiyat geleneğinin sacayaklarını "Yedi Ulular" olarak anılan yedi ozan oluşturur. Bunlar: Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Hatai, Yemini, Virani, Teslim Abdal ve Nesimi'dir. Alevilik yoluna ve erkanına şiirleriyle ışık tutan bu isimler Alevi-Bektaşî toplumunda daha farklı, önemli ve hatta kutsal bir yere sahiptir.

Edebiyat Alevi-Bektaşî inancının temel öğretilerini, anlatılarını, düşüncesini nesilden nesile aktarmış, böylelikle bu inanç sisteminin kaynaklarından olmuştur. Bu inanç sistemi için önem arz eden Kırklar Cemi, Kerbela Olayı gibi olgular ozanların deyiş ve nefeslerinde tekrar tekrar anlatılmıştır. Bu anlamda Alevi-Bektaşî kültürünün sürekliliğini bu deyiş ve nefeslerin çalınıp söylendiği cem törenlerine ve aşıklara borçlu olduğu söylenebilir. Metin Turan, nefeslerde işlenen konuların Alevi-Bektaşî inancının çerçevesini belirlediğini ifade eder:

"Nefeslerde işlenen konular, Alevi-Bektaşî inancının çerçevesini de belirler niteliktedir. Yoğun olarak, Tanrı sevgisi, tasavvuftaki vahdet-i vücud kavramı; Hz. Muhammed, Hz. Ali ve On İki İmam'a övgüler yanı sıra başka Alevi-Bektaşî uluları için; örneğin Hacı Bektaş-i Veli ve insanı iyiye, güzele götürme yolları anlatılır. Bu bakımdan Hz. Muhammed için söylenen na'atlara ve Hz. Ali için söylenen methiyelere de nefes denilir" (Turan, 2009: 434).

Bu bağlamda Alevi-Bektaşî inanç sisteminden beslenen bir edebi yapı olan Alevi-Bektaşî edebiyatı beslendiği kaynağı güçlendirmiş, sürdürmüş yani bir anlamda kendi kaynağına kaynaklık eder hale gelmiştir. Bu nedenle kaynaklarını çok farklı ekinlerden alan Alevi-Bektaşî inancını, edebiyat ürünlerinde tüm kaynaklarıyla bir bütün halinde görebiliriz. Zira bu geleneğin felsefesi, teolojisi, düşüncesi, sistematığı hem zahiri hem batını yönüyle bu edebi malzemelerde gizlidir. Alevi-Bektaşî inancını tüm katmanlarıyla bulabileceğimiz nefes ve deyişler, bu inanç sisteminin şifrelerinin çözülmesi için bir anahtar görevi görecektir. Bu nedenle çalışmamızda Alevi-Bektaşîliğin mitik unsurları deyiş ve nefeslerin içeriklerinden hareketle ortaya konacaktır.

Alevi-Bektaşî edebiyatı kat kat örülü anlam dünyası ile mistik, derin bir yapıya sahiptir. Tıpkı Alevi-Bektaşî inanç sistemi gibi bu geleneğe ait edebi malzeme de tüm unsurlarıyla ayrı ayrı incelendiğinde hem edebi öz, hem de sembolize ettiği inanç sisteminin özü ortaya çıkacaktır. Alevi-Bektaşî inancının kapsayıcı yapısı gereğince, onun özünü saf bir unsura dayandırmak hata olur. Dolayısıyla bu inanç sisteminin özünün, kendisini var eden tüm renkleriyle senkretizmde olduğunu söylemek mümkündür. Aynı durum Alevi-Bektaşî edebiyatı, "Yedi Ulular"ın ve diğer ozanların şiir dünyası için de geçerlidir. Alevi topluluklarının geçmişten bugüne tüm varolma ve şekillenme süreçlerinde dünyaya, doğaya, yaşama, insana ve kendine dair biriktirdikleri her algı,

her düşünce Alevi-Bektaşî edebiyatında bir motif olup karşımıza çıkmıştır. Zira toplumların asırlık geçmişlerinden getirdikleri bilinç kırıntıları sembolik figürlerde, motiflerde yoğunlaşır ve kültürel belleği açık eder.

Mitlerin törenlerde tekrarlanarak varlığını devam ettirmesi, Alevi-Bektaşî inancında cem ritüeline ve bu ritüelde söylenen nefes ve deyişlere denk düşmektedir. Yani Alevi-Bektaşî mitleri de bu edebi malzeme ile günümüze kadar ulaşmıştır. Hal böyleyken Alevi-Bektaşî inancının mitolojik yapısının inceleneceği bir çalışmanın edebi malzemeyi, nefes ve deyişleri esas alması gerekir. Halkın sahiplendiği, inandığı ve kutsal saydığı bu nefes ve deyişler, Alevi-Bektaşî inanç sisteminin tarihi, etkilendiği kültürler, dinler ve mitolojiler üzerine ortaya konacak tezlerin en önemli dayanak noktalarından biridir.

Edebi kişiliklerinin yanı sıra birer halk kahramanı olan Pir Sultan Abdal ve Şah İsmail Hatai eserleri incelenirken karşılaşılan ilk sorunsal, bu ozanların yaşamları ve eserleri üzerinedir. Tarihte Sivaslı ve Hızır Paşa tarafından astırılan bir tek "gerçek" Pir Sultan olsa da aynı adı taşıyan altı şair daha olduğu yönünde savlar mevcuttur. Farklı dönemlerde, farklı bölgelerde yaşamış bu şairlerin hangisinin gerçek Pir Sultan olduğu ayırdına kesin olarak varmak mümkün olmamıştır. Ancak her biri Pir Sultan geleneğini inşa etmiştir (Korkmaz, 1996: 6-7). Şah İsmail Hatai söz konusu olduğunda da benzer bir sorun karşımıza çıkmaktadır. "Hatai" ya da "Şah Hatai" mahlasıyla yazan başka bir

ozanın daha varlığı düşünülmektedir. Ayrıca sözlü gelenek içinde yayılan Hatai şiirlerine bazen Hatai'ye ait olmayanlar eklenmiş kendisine atfedilmiştir (Birdoğan, 2001: 33). Buna rağmen Hatai'nin el yazmalarının bu lunması, sadece hece ölçüsüyle değil aruz vezni ile de eserler vermiş olması nedeniyle Hatai konusundaki derlemeler daha somut verilere dayanmaktadır. Bu çalışmada Pir Sultan Abdal'ın deyiş ve nefesleri incelenirken, Esat Korkmaz tarafından Pir Sultan şiirleri olarak Anadolu topraklarında söylenmiş tüm nefes ve deyişlerin derlendiği "Pir Sultan Abdal Divanı" temel alınmıştır. Şah İsmail Hatai divanları arasında ise hem Osmanlı hem de Safevi kaynaklarına başvuran, çeşitli divanları karşılaştıran ve Anadolu kırsal kesiminin belleklerini tarayarak oluşturulan Nejat Birdoğan'ın Kaynak Yayınlarından çıkan derlemesi kullanılmıştır.

Şah İsmail Hatai ve Pir Sultan Abdal'ın Nefes ve Deyişlerinin Mitolojik İzahı ve İncelemesi

Bütün inanç sistemleri gibi Alevi-Bektaşilik de mitik ağlarla örülüdür. Çok katmanlı yapısıyla kendine özgü bir mitoloji inşa ederken mitleri inanç ritüellerinin temeline koyacak kadar etkin kılar. Alevi-Bektaşî inancının kökenleri üzerine sorulan sorulara yanıt vermek için, Alevi-Bektaşî mitolojisinin çerçevesine ve buna bağlı olarak oluşan mitlere bakmak, karşılaştırmalı mitolojinin verilerinden hareketle bu mitlerin kökenlerine ve etkileşim haritalarına ulaşmak faydalı olacaktır. Ancak Alevilikle

ilgili araştırmaların 1990'lı yıllardan beri artmasına karşın bu inanç sisteminin mitolojik izahı yönündeki çalışmalar yok denecek kadar azdır. Oysa Alevilik içinde birçok mitik anlatı, figür ve felsefe kendini göstermekte, kökenleri ve anlamları bakımından incelenmeyi beklemektedir. Aleviliğin senkretist yapısına vurgu yapan ve bu alanda çalışmalar yapan sayılı araştırmacılar arasında yer alan Irene Melikoff, yaptığı Alevilik betimlemesiyle, kökenleri itibarıyla bu inanç sisteminin çok katmanlı bir mitolojik yapıyı inşa etmeye müsait olduğunu göstermektedir. Melikoff Alevilik ile ilgili şu gözlemlerde bulunur:

"Bu, kökeni göçebe bir ulusun, ata inançlarına, yüzyıllar içinde katılmış, kalıntı bir öge idi. Yine ardından, atalarının yaşam tarzına hala bağlı öbür Orta-Asya Türk topluluklarında olduğu gibi, göçebe aşiret cemiyetlerinde görülen bir inançlar mozağinin bir din "senkretizmi"nin, Bektaşî-Aleviliğin temel bir vasfını oluşturduğunu, onlar için ayrı bir dini saygı konusu olan Ali'nin de, gerçekte, eski Türklerin Gök-Tengri'sinden başkası olmadığını fark ettim" (Melikoff, 1993: 17).

Melikoff'un altını çizdiği Alevilik inancını oluşturan temellerle bu inancın mitik yanlarını inşa eden temeller aynıdır. Hatta geçmişten bu güne birer mit olarak gelebilmiş bu senkretik öğeler, Alevi-Bektaşî mitolojisinin özüdür. Bu inanç sisteminin mitik yapısını ortaya koymak çabasında, Melikoff'un belirttiği üzere Hz. Ali karak-

terinin kökenleri ve bu karaktere yüklenen anlamlar doğru bir başlangıç noktası olacaktır. Zira Hz. Ali hem tarih içerisinde yüklenildiği anlamlar hem de Alevilik inancının tam merkezinde olması bakımından önemlidir. Hz. Ali, kahramanı olduğu hikayelerle ve efsaneleşen karakteriyle mitik bir figürdür. Zira Eliade'ye göre tarihi bir karakterin çok uzun bir süre varlığını sürdürmesi ancak mitik bir figür haline dönüşmesiyle mümkün olabilir. Tarihsel bir olay ya da gerçek bir kişiliğin anısı halkın belleğinde en fazla iki ya da üç yüzyıl varlığını sürdürür. Tarihsel kişilik mitsel modelle birleştirilir ve gerçek kişi mitolojik zemine kayarak varlığını devam ettirir (Eliade, 1994: 54-55). Hz. Ali'yi mitik bir karaktere dönüştüren yapı yalnızca asırlarca toplumsal bellekte yaşaması değildir. Hz. Ali'ye yüklenen anlamlar ve bu karakterin konumlandırılışı onu büyük ölçüde mitik bir zemine kaydırmıştır.

Hz. Ali, Alevi-Bektaşî inancında sahip olduğu konum ve kutsiyetle, bu inanç sisteminin en önemli mitik kahramanıdır. Zira Hz. Ali insanüstü özelliklerle bezelidir. Bu inanç sistemi içerisinde zamanla çok önemli bir külte dönüşmesi, "Ya Allah, Ya Muhammed, Ya Ali" gibi ifadelerle Allah'la birlikte anılması, Miraç ve Kırklar Meclisi gibi bazı anlatılarda kendisine kutsiyet yükleyen ve önceleyen bazı detayların var olması, Alevi-Bektaşî inancında Hz. Ali'nin tanrısallaştırıldığı yönündeki yorumları da beraberinde getirmiştir. Daha önce de belirttiğimiz üzere Alevilik kendi içerisinde de farklı kabullerle varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla bu

iddialar bazı çevrelerce kabul edilirken bazı çevreler tarafından kesin bir şekilde reddedilmektedir. Hz. Ali'nin tanrısallaştırıldığı yorumlarının dayanaklarına baktığımızda bazı Alevi-Bektaşî deyişleri karşımıza çıkmaktadır.

Alevi-Bektaşî inancı içerisinde etkisini gösteren bu anlayış doğal olarak edebi malzemeye de geçmiştir. Hz. Ali doğrudan adıyla ya da kendisine yüklenen övücü sıfatlarla deyiş ve nefeslerde zikredilmektedir. "Tanrı'nın aslanı" olarak nitelendirilen Hz. Ali yiğitlerin en büyüğü manasında "Şah-ı Merdan", tekrar tekrar düşmana saldıran anlamında "Haydar-ı Kerrar" ve beğenilmiş, seçilmiş kişi olarak "Murtaza" sıfatıyla deyişlerde sembolize edilmiştir. İncelediğimiz ozanlardan Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinde Hz. Ali gerek efsanelerin kahramanı olarak, gerek Allah-Muhammed-Ali üçlemesi ile birlikte, gerekse bağımsız olarak birçok şekilde anlatılmıştır. Bu dizelerdeki Ali tasavvuru sadece Ehl-i Beyt sevgisinin yansıması olarak görülemez. Ozanın evren, yaratılış ve Tanrı anlayışına sirayet etmiş bir Ali algısı söz konusudur. Dolayısıyla bunların arasında Hz. Ali'ye ulûhiyet yükleyen ifadeler de rastlamaktayız. Pir Sultan'ın aşağıdaki dizelerinde Tanrı'ya ait olan bir takım insanüstü özelliklerin Hz. Ali'ye atfedildiği görülmektedir:

"Gafil kaldır şu gönülden gümanı

Bu mülkün sahibi Ali değil mi

Yaratmıştır on sekiz bin alemini

Rızıkların veren Ali değil mi

Bin bir adı var, bir adı Hızır
Her nerde çağırırsan orada hazır
Ali padişah'tır, Muhammed vezir
Bu fermanı yazan Ali değil mi" (Korkmaz, 1996: 201-202).

İslam'da yaratma ve rızık verme gibi özelliklerin ancak Allah'a mahsus olduğuna inanılır. Ancak Pir Sultan Abdal bu dizelelerinde Hz. Ali'yi mülkün sahibi, on sekiz bin alemin yaratıcısı ve rızık veren olarak nitelemiş, "kaldır şu gönlünden gümanı" diyerek de bundan şüphesi olmadığını altını çizmiştir. Bir sonraki dörtlükte ise Hz. Ali'ye atfedilen bu özelliklerden şüphe duyulmasının "dinden imandan çıkma"ya neden olacağı, Hz. Ali'nin ayrıca On İki İmam'ın atası olduğu söylenmektedir.

Pir Sultan Abdal gibi Şah İsmail Hatai de birçok farklı anlam ve ifade çerçevesinde Hz. Ali karakterini deyiş ve nefeslerinde kullanmıştır. Ancak Pir Sultan Abdal deyişlerinde örneklerine rastladığımız şekliyle Hz. Ali'ye doğrudan uluhiyet yükleyen Hatai deyişi nispeten daha azdır. Bunlardan biri aruz vezni ile yazdığı şu deyiştir:

"Gevher-i zat-ı kadim-i Kibriyasın ya Ali
Enbiya vü'evliyaya pişüvansın ya Ali" (Bırdoğan, 2001: 247).

Allah'ın sıfatlarından olan Kibriya ile anan Hatai, Hz. Ali'nin Allah'ın geveheri, yani aslı olduğunu söyler. Ayrıca Hatai bazen dolaylı bir anlatımla bazen de söylen ve tevhit inancı üzerinden Hz. Ali'nin kutsallığını dillendirmektedir.

"Ben Ali'yi gördüm arşta durunca,
Yerin göğün binasını kurunca,
Ali'nin sırrına kimse ermedi,
Cebrail'e bir kez sual sorunca" (a.g.e. 41).

Bu dizelerde Hatai, Hz. Ali'nin yaratılış mitindeki yerinden bahsederek onun kutsallığına gönderme yapmaktadır. Benzer şekilde: "Hak ile kıldı doksan bin kelamı / Otuz bin sır ile sırdan Ali'dir" (a.g.e. 359) dizeleri de Miraç anlatısıyla ilişkili olarak Hz. Ali'yi anmaktadır. "Ali'yi gördüm arşta" ifadesi ile Alevi-Bektaşilikte yaratılışın dayandırıldığı kandildeki nur mitine atıfta bulunmuştur. Yaratılış ve Kırklar Meclisi anlatıları Hz. Ali'nin mitik bir zeminde var olmasını sağlamış, ayrıca kendisinin insanüstü yönlerini belirlemiş mitik unsurlardır. Bu anlatılar Hz. Ali'nin kutsallığına tanrısallık da eklemiştir. Miraç'ta Hz. Muhammed'in Allah ile konuşurken perdenin açılması ile Allah'ın yerinde Hz. Ali'yi görmesi, bunun en önemli örneklerindendir. Hatai, şiirlerinde Hz. Ali'nin tanrısallığını bu kutsal anlatılarla destekleyerek ifade etmiştir.

Alevi-Bektaşi inancındaki "Ali" olgusunu kaynaklandırma konusunda farklı görüşler vardır. Bunlardan birisi de Fuat Bozkurt'a aittir. Bozkurt, Hz. Ali ve Dev olayı üzerinden Ali algısını Eski Türk inançlarıyla bağdaştırır. Anlatıya göre henüz insanlar ve melekler yaratılmadan önce bir peri ve bir dev vardır. Dev bir gün bahçesinde küçük bir çocuk görür ve çocuğu yakalamak üzere uzanır fakat yakalayamadan yüz üstü düşer, kendinden geçer. Yedi gün sonra kendisine

geldiğinde ellerinin bağlı olduğunu görür. Elleri bağlı olarak Süleyman Peygamber'e gider. Kendisini kimin bağladığını sorar ve ellerini çözmesini ister. Süleyman ise ellerini gelecek olan Hz. Muhammed'in çözebileceğini söyler. Binlerce yıl sonra Hz. Muhammed ve Hz. Ali yeryüzüne geldiğinde dev, Hz. Muhammed'e gidip ellerini kimin bağladığını sorar. Ellerini bağlayan kişiyi görünce de çılgın atar. Hikayenin farklı anlatımlarında bahsi geçen çocuk sadece bu dev değil bahsi geçen tüm devleri eğitmiştir. Devler sabah kalktıklarında Kaf Dağı'nı aşip dünyaya gelmek ister. Fakat "Ali yaşıyor mu?" diye sorarlar ve "evet" karşılığını alınca dururlar (Bozkurt, 2005: 136). Fuat Bozkurt'a göre:

"Bu inançların izini eski Türk inançlarında buluyoruz. Hz. Ali'nin devleri bağlama söylencesi ile Oğuz Kağan Destanı arasında büyük koşutluklar bulunduğu açıktır. Ali, bütün Türkler arasında yiğitlik ve kahramanlığın sembolüdür. Aleviler arasındaki Ali kavramı, kökü çok eskilere inen yiğitlerin alplerin bileşimidir. Kimi zaman Oğuz Kağan gibi yiğittir kimileyin Dede Korkut gibi bir bilgedir. Onun yiğitlik ve bilgelikleri Alevi yazınına konu olur" (a.g.e. 138).

Bir diğer görüşü ortaya koyan Melikoff'a göre: Ali'nin tanrısallığı derinleştirildiğinde, Hz. Ali'ye yüklenenlerde güneş-tanrısallığı belirmektedir. Melikoff bu savına kanıt olarak Hz. Ali ile bağdaştırılan hayvanları göstermektedir. Buna göre en üst düzeyde güneş simgesi olan aslan, Feniks'le karışmış

şekliyle turna ve güneşle bağlantılı koç figürleri Hz. Ali ile bağdaştırılmaktadır (Melikoff, 1998: 53-54). Melikoff güneş-tanrısallığı üzerinden Hz. Ali kavrayışının Eski Türk inancındaki Gök-Tengri'de olduğunu belirtir.

Alevi-Bektaşî inancının en önemli anlatılarından olan Kırklar Cemi Hz. Ali'ye yüklenen kutsiyeti açıkça göstermektedir (Sivri vd., 2014: 179-202). Kırklar söylencesi, Hz. Muhammed'in, Cebrail tarafından miraca çıkarılmasının, burada Kırklarla karşılaşmasının anlatıldığı, hem Sünni İslam inancı hem de Alevi-Bektaşî inancı için önemli bir mittir. Alevi-Bektaşî inancı için Miraç'ın ve Kırklar Meclisi'nin anlatımında "İmam Cafer Buyruğu" ya da kısa adıyla "Buyruk" isimli kitap temel olarak kabul edilir. Miraç anlatısının Aleviler bakımından ayırıcı özelliği Kırklar Meclisi kısmıdır. Hem Sünni İslam anlayışına göre hem de Alevi-Bektaşî inancına göre Hz. Muhammed, Cebrail'in rehberliğinde göğe çıkarılmış ve Allah ile görüşmüştür. Hz. Muhammed'e Cebrail eşlik etse de inanışa göre göğe yükseliş Burak isimli bir binek hayvanı üzerinde olmuştur. Hatai buna dizelerinde yer vermektedir:

"Muhammed Miraç'ta Burağa bindi.

O nasıl Burak'tır ünü bilindi?

Ay ile Güneş de secdeye indi.

Ali'yle Muhammed dara durunca" (Birdoğan, 2001: 41).

Anlatının Alevi-Bektaşî yorumunda Sünni İslam anlayışından farklı öğeler yer al-

maktadır. Bunlardan biri Hz. Muhammed'in Miraç'ta karşısına çıkan aslan donuna girmiş Hz. Ali figürüdür. Hatai bir deyişinde bu olayı şöyle anlatır: "Mustafa gördü seni arslan sıfatlı bir melek/ Sahib-i mi'rac hem tac ü livasın ya Ali" (a.g.e. 247). Hz. Muhammed yoluna çıkan aslana yüzüğünü verir ve Allah'a giden yolda devam eder. Allah'la bir perdenin ardından görüşür fakat duyduğu sesi Hz. Ali'nin sesine benzetir. Perde açıldığında ise karşısında Hz. Ali'yi görür. Dönerken gördüğü Kırklar Meclisi'nde ise Hz. Muhammed'in peygamberliği kabul görmez. Garip bir kul olarak girer meclise. Mecliste Hz. Ali'yi görür ve onun Kırklar'ın başı olduğunu anlar. Ayrıca Hz. Ali mecliste, Hz. Muhammed'e aslana verdiği yüzüğü geri verir. Aslan da Ali'dir, Tanrı da.

Bu rivayete göre anlatıdaki durum, Tanrı'nın insan şeklinde görünmesi yani antropofanidir. Kırklar Meclisi hem Hz. Ali'ye ilahlık nispet eden yaklaşımların değerlendirilmesi bakımından hem de Alevi-Bektaşî tasavvufunun anlamlandırılması bakımından önem arz etmektedir. Miraç ve Kırklar Meclisi anlatılarındaki Hz. Ali karakteri, tıpkı bu anlatıların kendisi gibi mitik öğelerle bezenmiştir. Bu anlatılar, tıpkı mitler gibi "Metafizikğin ve teolojinin ortaya koyduklarını yapay yollardan dramatik bir biçimde ifade" (Eliade, 2009: 399) ettikleri için, mitik olarak nitelendirilebilir. Hz. Ali de bu mitik anlatının en önemli karakterlerindendir. Pınar Ecevitoğlu bu yaklaşımın Hz. Ali tasavvuru ile ilişkisini şöyle değerlendirir:

"Senkretik yapısına uygun olarak Alevilik, her iki yaklaşımı (vahdet-i vücud, vahdet-i mevcut) da bünyesinde barındırır. Bu anlayışlar, aşkın olsun ya da olmasın, Tanrı'yı varlıkla ilişkilendirdikleri ölçüde Ali'nin tanrısallaştırılmasına kapı açarlar. Alevilik içinde vahdet-i vücud anlayışından beslenen damar, Ali'yi Allah'ın tecellisi olarak kavramaktadır" (Ecevitoğlu, 2011: 149).

Tüm bu yaklaşımların art niyetli olduğu görüşü ile bunları reddeden bir anlayış da söz konusudur. Saffet Sarıkaya'nın görüşleri bu yaklaşıma örnek teşkil edecektir. Sarıkaya'ya göre;

"Alevî ve Bektaşîlere nispet edilen 'Hz. Ali'ye Tanrılık ve Tanrısal sıfatların isnadının -eğer bir art niyet taşımıyorsa- kaynaklarla ilgili yanlış okumalar, terminolojiye yeterince hâkim olamama, seçmeci ve genellemeci tavırdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte aynı yanlış okumaların şifahî kültüre bağlı olarak, büyük oranda bilgisizlik ve eğitimsizlikten kaynaklandığını unutmamak şartıyla, Alevî zümrelerinde de bir inanç değişimine yol açtığı gerçeğini göz ardı etmemek gerekiyor" (Sarıkaya, 2009: 15).

Özellikle Anadolu Aleviliği içinde tüm bu yaklaşımların kabulüne olanak sunacak çeşitlilikte edebi ve tasavvufi yorum, kültürel unsur mevcuttur. Hz. Ali ister diğer bütün varolanlar gibi yaratıcının tecellisi olarak, ister Tanrı ile bütünleşmiş olarak, istenirse de Tanrı'nın kendisi olarak kabul edilsin, her durumda insanüstü mitik sıfat-

larla bezenmiştir. Konunun başlangıcında dikkat çektiğimiz gibi, tarihi bir karakterin çok uzun yıllar varlığını sürdürmesi için gerekli olduğu üzere mitik bir zemine kaymıştır.

Alevilik inancının kökenlerine ilişkin bir değerlendirmede bulunulduğunda Hz. Ali eski Türk inancında Gök-Tengri ile ilişkilendirilmektedir. Bu görüşü ortaya koyan Melikoff'a göre:

“Tanrının, insanoğlu suretinde tecelli ettiği inancı da vardır. Müslüman dönemde, Tanrı, Ali'nin görünüşü altında tecelli eder. Fakat Ali, sırasında, peygamberlerin ve velilerin de suretinde tecelli edebilir. Nitekim Hacı Bektaş, bizzat Ali'den başkası değildir. Ali olgusu derinleştirilmeye çalışılırsa, bunun bir güneş tanrısallığı olduğu görülür. Ali görünmesi için dua edilen, doğan günle özdeşleştirilmiştir. Bu da bizi eski Türklerin Gökyüzü Tanrısı, Gök-Tengri'ye götürür” (Melikoff, 1993: 44).

Alevi-Bektaşî inancındaki “Evveli Ali, ahiri Veli” söylemi aslında Hz. Ali'ye yüklenen kutsiyeti özetlemektedir. Alevi-Bektaşî inancının kendisi gibi mitolojisi de birçok farklı ögenin izlerini taşımaktadır. Mitik bir karakter haline bürünen Hz. Ali'nin de Melikoff tarafından Gök-Tengri ile ilişkilendirilmesi de bu nedenledir. Kırklar anlatısı ise içerdiği en önemli öğelerden biri olan göğe yükselme motifi ile hem İbrahimi dinlere ait anlatılarla hem Zerdüştlük inancıyla hem de Hint mitolojisi ile örtüşmektedir. İnanç sistemleri içerisinde göğe yükselen,

Tanrı tarafından göğe çağrılan Tanrı ya da yarı Tanrı kahramanlar oldukça sık görülmektedir. Hint mitolojisinde Vişnuyasa ve Somti'nin oğlu'nun göğe yükselmesi, Zerdüştlükte, 30 yaşında peygamberlik verilen Zerdüş'tün Tanrı katına çıkması, Miraç ve Kırklar Meclisi söylenleri ile benzerlik gösteren mitik anlatılardır. Kırklar Meclisi anlatısının cemritüelinin de kaynağı olduğu düşünülürse, Kırklar Meclisi mitinin kökenlerine inildiğinde cem ibadetinin de kaynaklarına ulaşılmış olacaktır. Fuat Bozkurt'a göre cem töreninin iki kaynağı vardır. Bunlardan biri Eski Türk inançları diğeri ise Maniheizm'dir. Buna göre cem törenleri, eski Türk inançlarında genellikle Oğuz Han çıktığı bir seferden sağ döndüğünde yapılan büyük törenler, şamanların dansları ve Maniheizm inançlarının evrilmiş hali ve devamıdır (Bozkurt, 2005: 103-105).

Alevi-Bektaşî mitolojisinin en önemli kahramanlarını sıralayacak olursak Hz. Ali'nin hemen ardından Hz. Fatıma ve Hızır figürleri gelir. Güçlü bir kadın kahraman olarak mitik düzlemde anlamlar yüklenen Hz. Fatıma, Aleviliğin kadına karşı takındığı kutsayıcı yaklaşımın örneğidir. Onu, “Kırkların Anası” olarak deyişlerde görürüz. Pir Sultan bu mitik kadın karakteri şöyle anar:

“İmamlar anası, Kırklar aynası

Fatıma Ali'nin eşi değil mi” (Korkmaz, 1996: 338).

Hz. Fatıma'nın dünyaya gelişi ile ilgili bir inanış vardır. Buna göre Hz. Muhammed Miraç'a çıktığında Cebrail ona cennetten

bir elma getirir. Hz. Muhammed bu elmayı yer ve döndüğünde eşi Hz. Hatice ile birlikte olur. Hz. Hatice kızları Fatıma'ya hamile kalır. Bu olay üzerine Hz. Muhammed, kızı Fatıma'nın cennetten bir huri olduğunu söyler. Bu anlatı nedeniyle Hz. Fatıma'dan "elmanın sırrı" şeklinde bahsedilir. Hatai bu anlatıyı şöyle aktarır:

"Hatice bir seyir gördü cennette var üç elma

Elmanın sırrı Fatıma ya Ali senden medet"
(Birdoğan, 2001: 394)

Buradaki üç elma aynı zamanda Allah'ı, Hz. Muhammed'i ve Hz. Ali'yi de simgelemektedir. Dünyaya gelişi olağanüstü olan birçok karakter gibi Hz. Fatıma da kutsal bir kişiliktir. Öyle ki yaratışla ilgili anlatılan iki hikayeden biri Hz. Fatıma eksenindedir. Bu anlatıya göre kandildeki nur Hz. Fatıma'dır. Pir Sultan Abdal'ın bu anlatıyı sembolize ettiği bir deyişi bulunmaktadır:

"Gitme derviş gitme haber sorayım

Fatm'Ana'yı muştulayan kim idi

Kırk yılda bir kere doğan yıldızı

Ali'nin altında gören kim idi" (Korkmaz, 1996: 335).

Fatıma Ana'yla ilişkilendirilen mitosu bu deyiş üzerinden görebiliriz. İnancıya göre; Allah Hz. Adem'i yaratıp cennetine koyduğunda Cebrail, Hz. Adem'i bir köşke götürür. Duvarları altından, pencereleri zümrütten, tabanı billurdan, direkleri firuzeden olan bu köşkün içinde kızıl yakut bir taht bulunmaktadır. Tahtın içinde göz alıcı bir nur, nurun içinde ise bir kadın görün-

mektedir. Adem, Cebrail'e bu hurinin kim olduğunu sorar. Cebrail Fatımat-üz Zehra olduğunu söylemiş ve açıklamaya devam etmiştir. Başındaki taç, babası Hz. Muhammed Mustafa, belindeki kemer Hz. Ali, kulaqlarındaki küpeler Hz. Hasan ve Hüseyin, boynundaki dokuz taşlı kolye ise On İki İmamlardır. Pir Sultan Abdal da yukarıdaki deyişinde Cebrail'in Fatıma Ana'yı muştulamasına işaret etmiştir.

Tüm bunlardan hareketle Alevi toplumunda Hz. Fatıma şahsında kadına da kutsallık atfedildiğini söylemek mümkündür. Bu anlatıda Ana Tanrıça kültleri işaret edilmiş, her şeyin kaynağı ve yaratıcısı olan kadın figürü vurgulanmıştır. Kadına gerek dini hayatta gerekse düşünüşte verilen bu önemin kaynağının eski Türk inançları olduğu kanısı oldukça yaygındır. Umay Ana figürü ile Fatıma Ana motifi arasında ilişki kurulmaktadır.

Birçok kadim uygarlığın mitleri arasında yer alan ölümsüzlük figürü Alevi-Bektaşî inancında da Hızır karakterinde karşımıza çıkar. İnsanoğlunun en büyük korkusu ve bilinmezi olan ölüm, korkunun yanında ölümsüzlük arzusunu da insanlığın zihnine işlemiştir. İslam coğrafyasında da bu arzu Hızır İlyas kültüründe vücut bulmuştur. Alevi-Bektaşî inancında ise gerek dilden dile dolaşan anlatılarıyla gerekse deyişlerde anılmasıyla ayrı bir öneme kavuşmuştur. Deyişlerde Hızır motifinin gerek ismi ile gerekse efsanelerine yapılan göndermelerle anıldığı görülür. Hatai'nin aşağıdaki deyişi bunlara bir örnektir:

“Satma raykan sanem Hızır’a dudağın suyunu

Hızır eğer isteye su çeşme-i hayvane gelir”
(Birdoğan, 2001: 389).

Hatai’nin, Hızır istediğinde gelen su olarak anlattığı “çeşme-i hayvane”; kutsal olduğuna ve içeni ölümsüzleştirdiğine inanılan “Ab-ı Hayat”tır. Anlatıya göre Hz. Musa ve Hızır bir gün ağlayarak ilerleyen bir insan kalabalığıyla karşılaşırlar. Kalabalığın önünde genç, güzel bir kız vardır. Hızır ve Hz. Musa kalabalığa yaklaşarak neden ağladıklarını sorar. Köylüler: “biz senede bir defa köyümüzün en güzel kızını denizden çıkan ejderhaya kurban olarak veriyoruz ve ejderha bu kurban karşılığında bir yıl boyunca bize dokunmuyor” yanıtını verirler. Hızır buna karşı çıkarak köylülerle birlikte kıyıya gider. Deniz yükselir ve bir süre sonra beklenen ejderha gelir ve tam kıızı almak üzereyken Hızır kılıcıyla ejderhanın kolunu koparır. Kol o hızla Lübnan’ın Bahalbek dağlarına kadar uçar, dağlara vurunca o dağlardan su fışkırır. Bu su Asi adı verilen nehri oluşturur. Ejderha Hızır’a bir kez daha kendisine vurup öldürmesi için yalvarır. Ancak Hızır bir kez daha vurursa kolunun yerine geleceğini ve tekrar güçleneceğini bildiği için vurmaz. Ejderha oracıkta ölür. Asi nehrinin suyu ise o dönemlerde Ab-ı Hayat suyudur. Hızır bu sudan içmiş ve ölümsüzleşmiştir. O günden sonra Allah tarafından zor duruma düşenlerin yardımına yetişmesi için görevlendirilir (Türk, 2010: 141). Bu anlatı ile varlığı ve hikayesi temellendirilen Hızır, bu doğaüstü özelliği ve

dara düşenlerin yardımına koşması ile daha birçok irili ufaklı anlatıya konu olmuştur. Pir Sultan Abdal’ın aşağıdaki deyişi de Hızır’ın sonsuza kadar yapmakla görevlendirildiği yardıma yetişme özelliğine işaret eder:

“Bin bir adı var, bir adı Hızır

Her nerde çağırırsan orada hazır

Ali padişah’tır, Muhammed vezir

Bu fermanı yazan Ali değil mi” (Korkmaz, 1996: 202).

Alevi-Bektaşî inancında Hızır, Hz. Ali ile de bir tutulmaktadır. “Bin adı var, bir adı Hızır” ifadesi bunu anlatır. Hızır İlyas inancı halk arasında öylesine yerleşmiş bir inançtır ki kelime olarak da bu karakterden türemiş Hidrellez bayramı her yıl geniş bir coğrafyada bahar bayramı olarak kutlanmaktadır. Hızır gibi Hidrellez bayramı da insanlar için bereket, bolluk, şans, sağlık gibi istekleri simgeler. Toplumun doğayı ve mevsimsel zamanı açıkladığı, anlamlandırdığı bugüne ait birçok uygulama vardır. Bu bayramın kökeni Orta Asya Türk topluluklarına dayanmaktadır.

Hızır kültü, Hristiyan St. George kültü ile büyük benzerlikler içermektedir. Gerek kişilik özellikleri gerekse işlevleri bakımından aynı şeyleri sembolize eden iki önemli motiftir. Hüseyin Türk’e göre: “Anadolu’ya Türklerin yerleşmesiyle birlikte başlayan İslamlaşma ve Türkleşme sürecinde, Müslüman Türklerle yerli Hristiyan halk arasındaki karşılıklı dini etkileşimlerin en önemli örneklerinden biri de St. Georges (Aya Yorgi) kültüdür” (Türk, 2010: 138).

Alevi-Bektaşî mitolojisi bu ana kahramanlar ekseninde çok sayıda mitik anlattı, düşünüş ve figürü var etmiştir. Kırklar Meclisi, nurdan yaratılış ve kandildeki nur miti, tenasüh inancı ve don değiştirme figürü bu inancın mitik yapısını oluşturan unsurlardan bazılarıdır. Ayrıca hayvanlara ve sayılara yüklenen mistik anlamlar ve onlar üzerinden yaratılan mitler de Alevi-Bektaşî inancı ve mitolojisinin önemli yapı taşlarıdır. Özellikle hayvanlara yüklenen anlam ve görevler Aleviliğin, Animizm ve Totemizmle olan etkileşimini ortaya koyacak niteliktedir. Bu öğelerin her birinin ne şekilde inanışta yer aldığını görmek, incelemeyi bir sınırlama ve sistematik dahilinde yapmak için deyiş ve nefeslerin önderliği belirleyici olmuştur. Zira mitleri geçmişten bugüne taşıyan tek unsur ritler değildir. Edebiyat da mitin öyküsünü ve öğretisini yaşatır. Zira birçok mitolojide ritler, dini niteliklerini kaybetmiş fakat mitler öykülerini asırlarca yaşatmıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse; mit kavramı ve ritler birçok inanç içerisinde olduğu gibi Alevi-Bektaşî inanç sistemi içerisinde de anlam kazanır ve geniş bir yer tutar. Alevilik gerek inanç öğretilerini, gerek mitik yapısını, gerekse ritlerini çok geniş bir kaynak yelpazesine dayandırarak oluşturmıştır. Günümüzde yaşayan yapısıyla Hz. Ali'ye, onun soyundan gelenlere ve Ehl-i Bey'te yönelen sevgiyi İslam inanışı dâhilinde ifade eden Aleviliğin derinlerine inildikçe, bundan çok daha fazlası açığa çıkmaktadır. Orta Asya'nın asırlar boyunca inşa olmuş

inanç çeşitliliği içinde bir evren algısı ve yaşam tarzı olarak belirginleşen birleştirici öğreti, Anadolu'ya aktarılırken Türk toplumunda henüz yaygınlaşan İslam inancını ana damar olarak kabul etmiş, Anadolu ve Mezopotamya'da yaşamış uygarlıkların mirasından da etkilenecek bu coğrafyada senkretist bir inanç meydana getirmiştir. İşte böyle bir zeminde şekillenen Alevilik; Şamanizm başta olmak üzere Budizm, Animizm, Zerdüştlük, Manicilik, Gök Tengri ve Mazdek inancı gibi İslam öncesi dinlerden ve geliştiği geniş coğrafyanın mitlerinden etkilenmiştir. Bu etkileşim öylesine güçlü olmuştur ki Aleviliğin özünü oluşturur. Bu inanç, İslami örtü altında gelişmiş bir senkretizmdir.

Üzerinde yükseldiği bu temeller dikkate alındığında Alevi-Bektaşî inancı, gelişen ve değişen insan bilinciyle birlikte evrilen bir düşüncenin ürünüdür. Alevi-Bektaşî inancının bu yapısı, dinlerin evrimi görüşünün savlarını sınamak için oldukça uygun, yaşayan bir toplumsal haldir. Dinlerin evrimsel bir süreçle bugünkü hallerini aldıkları görüşü, insanın biyolojik evriminin toplumsal olaylara uyarlanmasına dayanır. Buna göre insan; biyolojik anlamda şartlara göre nasıl evrimleşmişse, düşünsel anlamda da evrimleşmiştir. İnsan algısı ile birlikte toplumsal yapı ve bu yapıyı oluşturan unsurlar da evrimleşmiştir. Algıdaki evrimin şekillendirdiği bu unsurların başında ise dinler gelir. Dinler evrim zinciri içinde ortam şartlarına uygun olarak değişip dönüşürler fakat her seferinde geçmişin izleri ile yeni

bir hal alırlar. Bu durumda bir başlangıç saptamak gerekmektedir. Bu evrim zinciri içinde mitlerin de etkinliğinden bahsetmek gerekir. Yaşayan dinlerin mitolojik yapılarından bahsetmek, dokunulmaz kutsala dokunmak olarak görüldüğü için genellikle sadece tarihi dinlerin mitoloji ile ilişkisinden bahsedilse de yaşayan dinlerin mitlerle olan bağları açıktır. İster çoktanrılı, ister tektanrılı olsun yaşayan dinlerin de kökenlerinde mitleri görmek mümkündür. Alevi-Bektaşî senkretizmi ise dinlerin evrimi içerisinde bir geçiş formudur. Geçmişe ait izleri, karşılaştığı yeni unsurlarla harmanlayarak dönüştürmüş ve birleştirici yapısıyla kendisini var etmiştir.

Alevi-Bektaşî inancı, İslam öncesi motifleri kendi içinde sentezlerken kendine özgü bir mitik yapı da oluşturmuştur. Çalışmamızda Alevi-Bektaşî mitolojisinin temel izlekleri saptanarak bunlar açıklanmaya çalışılmıştır. İnanç öğretisinde olduğu gibi mitik yapı içerisinde de en önemli yeri Hz. Ali almıştır. Hz. Ali'ye yüklenen tanrısallık, bu inancın hem Tanrı algısını hem de insana verdiği değeri göstermektedir. Vahdet-i vücud ve vahdet-i mevcut düşüncelerine dayandırılan bu Ali algısı yüklendiği insanüstü özelliklerle Hz. Ali'yi mitik bir kahraman olarak değerlendirmemize yol açmıştır. Benzer şekilde Hz. Fatıma ve Hızır karakterleri de bu Alevi-Bektaşî mitolojisinin ana kahramanlarıdır. Hz. Ali'nin kutsallığını pekiştiren Miraç ve Kırklar Meclisi anlatıları ise bir yandan evren ve Tanrı algısını gösterirken, bir yandan da cem ritinin mitik kaynağını vermektedir.

Özellikle don değiştirme anlatılarında karşımıza çıkan hayvan motifleri, birçok mitolojide olduğu gibi Alevi-Bektaşî mitolojisinde de derin anlamlarla bezenmiştir. Mitik yapı içerisinde turna kuşu, anka kuşu, güvercin, aslan, arı, balık, geyik, kartal, kedi, keklik, kuzu-koyun, teke, örümcek, tavşan ve yılan mitik birer simge halini almıştır. Bu hayvan motiflerinin her biri Alevi-Bektaşî mitolojisi içinde bir şekilde anlam kazanırken bir yandan da Alevi-Bektaşî inancının İslam öncesi temelleri hakkında bizlere bilgi vermektedir.

Birçok kültürde ve mitolojide görülen, derin anlamlar yükleyerek sayıların mitik birer motif haline getirilmesi Alevi-Bektaşî inancında da açıkça görülmektedir. Bu inanç sisteminde ya da edebi ürünlerinde yapılacak bir incelemede bazı sayıların üstünlüğü ve kutsiyeti ilk fark edilenlerden olacaktır. Sık sık tekrarlanan üçler, beşler, yediler, On İki İmamlar, On Dört Masumu Paklar, On Yedi Kemerbestler ve Kırklar ifadeleri ile kavramlar ve inançlar aracılığıyla bu sayılara yüklenen derin anlam gözlerden kaçmaz. Sayılar çoğu zaman toplumların insan ve evren algısında geliştirdiği öğretilerin sembolü olmuş ve bu doğrultuda anlamlarla yüklenmiştir. Örneğin bahsettiğimiz bu sayılar Alevi-Bektaşî inancının merkezinde olan Ehl-i Beyt sevgisinin farklı aşamalarıdır. Güzel ve kutsal olan şeyleri ifade ettikleri içinse çoğunlukla olumlu bir değerle yüklüdürler. Kutsal anlamlar yüklenen her bir sayının inanç öğretileri içinde birden çok kavramı nitelik ya da nicelik olarak ifade

ettiği görülmüştür. Kökenlerine inildiğinde ise zaman zaman İslam öncesi arketipler, zaman zaman da Alevi-Bektaşî inancı için önem arz eden anlatılar karşımıza çıkmıştır. Sayıların simgeselliği, şiirsel sembolik dili için de son derece önemli bir motif olmuş ve ozanlar tarafından sık sık kullanılmıştır.

Tüm bu motifler hem Şah İsmail Hatai'nin hem de Pir Sultan Abdal'ın nefes ve deyişlerinde büyük bir örtüşme içinde tespit edilmiştir. Bu iki ozan arasında farklılıklardan çok benzerlikler dikkati çekmektedir. Her ikisinin de Alevi-Bektaşî inancına dayanmaları ve dini-tasavvufi edebiyat alanında eser vermeleri bu benzeşmenin en belirgin kaynağı olarak öne sürülebilir. Ancak Şah İsmail Hatai'nin Anadolu Aleviliği'nin oluşumu ve bu ekinin yetiştirdiği ozanların söylemi üzerindeki etkisi büyüktür. Hatai'nin Aleviliği kurumsallaştıran kişi olarak tüm Alevi topluluklarında kabul görmesi bu etkiyi kaçınılmaz kılmaktadır.

Sosyolojik olaylara hiçbir zaman duyarsız olmayan Alevi-Bektaşî inancının toplumsal duyarlılığını Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde açıkça görmekteyiz. Osmanlı düzenine karşı muhalif bir söylemin sözcüsü olan Pir Sultan Abdal'ın istikameti Şah İsmail'dir. Bu düzenin karşısına, devlet lideri olarak kabul ettiği Şah İsmail'i koyar ve şiirlerinde onu idealize eder. Bu da Pir Sultan Abdal'ın Hatai'den etkilendiğinin önemli bir göstergesidir. Bu sosyolojik verilerin kanıtlandığı etkiyi nefes ve deyişler de doğrulamaktadır. Pir Sultan sık sık "Şah"ından bah-

settiği deyişlerine, aynı zamanda bu Şah'a ait deyişlerin etkilerini, motiflerini de taşımıştır. Hatta bazı deyiş ve nefeslerin kısmen veya tamamen aynı olduğu görülmektedir. Çalışmamız sırasında gerek mitik motifler bakımından gerekse diğer tüm edebi ve dini söylemler bakımından Pir Sultan Abdal divanında Şah İsmail Hatai'nin bazı beyitlerine benzeyen dizelere rastladık. Yaşadıkları dönem ve Şah İsmail'in Alevilik üzerindeki etkisi dikkate alındığında etkilenen tarafın Pir Sultan Abdal olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, bu çalışma; Alevi-Bektaşî inancının çok geniş bir kültür kuşağının sentezi olarak geçmişten bugüne aktarılarak geliştiğini ve bu inancın tarihi dinlerin de etkisiyle mitik ağlarla örülü olduğunu ortaya koymayı amaçlar. Bu doğrultuda toplumun aynası olan edebiyat, bizlere inceleme malzememiz olan nefes ve deyişleri sağlamıştır. Bu nefes ve deyişler, Alevi-Bektaşî inancının tüm detaylarını içlerinde barındırdıkları için ortaya çıkarılmak istenen mitik yapı bu edebi ürünlerin sembolik dili vasıtasıyla çözümlenmiştir. Bu düşüncüyü desteklemek için bugüne kadar yapılan çalışmalar daha çok ritleri, ibadet şekillerini ve ocakları incelemiştir. Bu görüşün edebi ürünler üzerinden kanıtlandığı çalışmalar ise yok denecek kadar azdır. Bu çalışmanın, literatürdeki eksikliği gidermesi ve mitoloji çalışmaları için kıymetli bir derya olmasına rağmen bakir bir alan olarak kalan Alevi-Bektaşî mitolojisine dikkat çekmesi umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- BİRDOĞAN, Nejat. (2001). Şah İsmail Hatai Yaşamı ve Yapıtları.
- ECEVİTOĞLU, Pınar. (2011). "Aleviliği Tanımlamanın Dayanılmaz Siyasi Cazibesi". Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 66, No: 3, 137-156.
- ELÇİN, Şükrü. (1986). Halk Edebiyatına Giriş. Ankara.
- ELIADE, Mircea. (1994). Ebedi Dönüş Mitosu. Çev: Ümit Altuğ. Ankara.
- _____. (2009). Dinler Tarihine Giriş. Çev: Lale Arslan. İstanbul.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki. (1991). Alevi Bektaşî Edebiyatı. İstanbul.
- GOLDMAN, Lucien. (1998). Diyalektik Araştırmalar. Çev: Afşar Timuçin, Mehmet Sert. İstanbul.
- GÜRSES, İbrahim. (2007). "Jung'cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufi Öykülerin Değerlendirilmesi: Simurg Örneği". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, 77-96.
- KORKMAZ, Esat. (1996). Pir Sultan Abdal Divanı. İstanbul.
- MELIKOFF, Irene. (1993). Uyur İdik Uyardılar. Çev: Turan Alptekin. İstanbul.
- _____. (1998). Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe. İstanbul.
- SARIKAYA, Saffet. (2009). "Bektaşî ve Alevilerde Hz. Ali'nin Tanrılaştırılması İddialarına Dair Bir Değerlendirme". Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri Kitabı, İzmir.
- SİVRİ, Medine; KUŞCA, Sibel. (2014). "Şah İsmail Hatai ve Pir Sultan Abdal'ın Deyiş ve Nefeslerinden Alevi Bektaşî Kozmogonisi ve Kırklar Meclisine". Folklor/Edebiyat, Sayı: 78.
- TURAN, Metin. (2009). "Alevi ve Bektaşî Kültüründe Aşıklar ve Nefesler". Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü, Ed: Ahmet Yaşar Ocak. Ankara.
- TÜRK, Hüseyin. (2010). "Hatay'da Müslüman-Hristiyan Etkileşimi: St. Georges ya da Hızır Kültü". Milli Folklor, Sayı: 85, 138-146.

